

CU PRIVIRE LA TRANSFERAREA LEGIUNII A IIII-A FLAVIA FELIX DIN DACIA ÎN MOESIA SUPERIOR*

Legiunea a IIII-a Flavia Felix este una din puținele trupe de acest fel din Dacia a cărei istorie și activitate la nord de Dunăre a constituit obiectul cercetării diferitelor studii.

Referiri la perioada cînd legiunea a IIII-a Flavia felix a staționat în Dacia s-au făcut cu diferite prilejuri de E. Ritterling¹, R. Syme². În literatura de specialitate din țara noastră o serie de studii și articole datorate lui C. Daicoviciu³, M. Macrea⁴, N. Gostar⁵, I. Glodariu⁶, D. Protase⁷ fac referiri la atestările epigrafice ale legiunii în spațiul nord-dunărean. Mai recent, studiile lui I. Glodariu și D. Protase au încercat o prezentare exhaustivă a tuturor inscripțiilor lapidare și tegulare ca și a unor măturii arheologice ce documentează prezența legiunii în Dacia. Cu această ocazie au fost identificate o serie de centre în care au apărut ștampile ale legiunii ce atestă activitatea acestei unități în Dacia.

În cele ce urmează încercăm să aducem în discuție cîteva probleme privind răstimpul în care legiunea a staționat în Dacia și mai ales aceea a datei cînd legiunea a fost retrasă în provincia sud-dunăreană.

În genere, ca dată a stabilirii legiunii a IIII-a Flavia felix în spațiul nord-dunărean se consideră anul 102, după încheierea primului război cu dacii, cînd o parte din regatul dac al lui Decebal a intrat sub ocupația armatei romane. De asemenea, există părerea aproape unanimă că staționarea legiunii în Dacia se încheie în anii 118/119⁸. S-a presupus însă de

* Comunicare prezentată la Sesiunea *In memoriam Constantini Daicoviciu* Caransebeș — martie 1978. Mulțumim prof. H. Daicoviciu pentru sugestiile și observațiile făcute care au permis îmbunătățirea lucrării de față.

¹ E. Ritterling, sv. *Legio*, în RE, XII, 1925, 1540—1544.

² R. Syme. *The first garrison of Trajans in Dacia*, în *Laureae Aquincensis, DissPann.* 1, Budapest, 1938, p. 267, reeditat în *Danubian Papers*, Bucharest, 1974, p. 84—110.

³ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 225; Idem, în *Dacia*, III—IV (1927—1932), 1933, p. 541—542.

⁴ *ViațaDR*, p. 182—183.

⁵ N. Gostar, în *Analele Științifice ale Univ. Al. I. Cuza. Iași*, secția III (istorie), XI, 1965, p. 2 sq; Idem, în *Alia „A. D. Xenopol”*, XIII, 1976, p. 53—69.

⁶ I. Glodariu, în *ActaMN*, III, 1966, p. 429—435.

⁷ D. Protase, în *ActaMN*, IV, p. 47—70.

⁸ E. Ritterling, *op. cit.* 1544; *ViațaDR*, p. 182—183; I. Glodariu, *op. cit.*, p. 429—435; D. Protase, *op. cit.*, p. 47 și urm.

unii cercetători ca B. Filow, A. v. Premerstein și alții că legiunea a putut părăsi Dacia în anul 113 sau chiar 114, fie pentru a participa la campania din Orient împotriva parților, fie pentru a fi retrasă în Moesia Superior, la Singidunum⁹.

În cercetarea activității legiunii a IIII-a Flavia felix în Dacia ar trebui să se țină cont de două perioade: prima cuprinzând răstimpul pînă la formarea provinciei și al doilea corespunzător stabilirii legiunii în sud-vestul Daciei la *Bersobis* de unde unitatea va fi transferată apoi în provincia vecină, chiar dacă pînă acum delimitarea cronologică a celor două perioade nu este îndeajuns de certă.

Participarea legiunii a IIII-a Flavia felix la primul război dacic din anii 101—102 este certă, întrucît la această campanie au participat majoritatea trupelor din Moesia Superior și în primul rînd legiunile: IIII Flavia felix și a VII-a Claudia pia fidelis. Recent, regretatul prof. N. Gostar a avansat o ipoteză ingenioasă și interesantă și anume că în armata de ocupație ce a staționat la nord de Dunăre, alături de legiunea IIII Flavia ar fi făcut parte și legiunea a XIII-a Gemina și cîteva trupe auxiliare. Pentru legiunea a XIII-a Gemina atestări certe sînt doar ștampilele din castrul de la Slăveni, cercetat de prof. D. Tudor¹⁰, în schimb ștampilele descoperite pe teritoriul Banatului aduse în sprijinul ipotezei sale pentru a argumenta staționarea legiunii a XIII-a la nord de Dunărea se pare că sînt de dată tîrzie, în orice caz după formarea provinciei Dacia¹¹. Comparîndu-se două diplome militare ale Moesiei Superior din anii 100 (CIL, XVI, 46) și 103/107 (sau 105/106 cum susține prof. N. Gostar, CIL, XVI, 54), se ajunge la concluzia că în ultima diplomă există un număr mult mai mic de trupe auxiliare decît în prima, ceea ce înseamnă că acele trupe nu se aflau pe teritoriul provinciei Moesia Superior. Cele 13 trupe auxiliare ar fi fost: ala I Claudia nova miscellanea; cohortele: I Antiochiensium, II Brittonum Macedonica, V Gallorum, I Flavia Hispanorum millaria, II Hispanorum, V Hispanorum, I Thracum c.R., V Thracum, I Vindelicorum c.R. Trupele auxiliare au format împreună cu cele două legiuni — armata de companie — aflată sub comanda lui Longinus. În răstimpul celor două războaie daco-romane nu se cunosc (cu excepția ștampilelor legiunii a IIII-a Flavia de la Drobeta) ștampile ale trupelor menționate mai sus, care se pot data cu certitudine în anii 102—105. Castele în care au staționat aceste unități militare au fost desigur caste

⁹ B. Filow, *Legionen* p. 66—67 presupunea participarea legiunii a IIII-a Flavia felix în Orient și deci prin aceasta retragerea ei din Dacia ar fi avut în anii 113/114 A. v. Premerstein, în *Bayerisches B.*, 1934, p. 34 sq apud R. Syme, în *Danubian Papers*, p. 96—97; lucrarea nu ne-a fost accesibilă.

¹⁰ *OltR*⁴, 1978, p. 123.

¹¹ Ștampilele descoperite la Cenad, Sinnicolaul Mare ce menționează o serie de șefi de *officina* ai legiunii: Aur. Godes, Aur. Demeter, Aur. Adventinus se datează în a doua jumătate a secolului II (IDR, III/1, p. 242—244); *Dierna* (ștampilele se datează în secolele III/IV cf. D. Benea, în *ActaMN*, XIII, 1976, p. 205—210) *Praetorium* (Mehadia, sec. III); Vrșac (leg. XIII G/Annius Saturninus; sec. III; cf. IDR, III/1, 128).

de pământ, cum ar fi cele de la: Schela Cladovei, Zăvoi, *Bersobis*, *Tibiscum*, și probabil cel de pe locul viitoarei *Colonia Ulpia Traiana Augusta Dacica*. Precizarea unităților din fortificațiile mai sus menționate este o problemă delicată și greu de stabilit pe baza mărturiilor epigrafice existente și din acest punct de vedere ipoteza lui N. Gostar trebuie acceptată cu rezerva cuvenită.

În spațiul nord-dunărean, respectiv pe teritoriul Banatului, sud-vestul Transilvaniei, nord-vestul Olteniei există o serie de atestări ale ștampilelor legiunii IIII Flavia felix. Numele legiunii apare abreviat astfel: LEG(io) IIII F(lavia) F(elix), în mai multe variante ce sînt determinate de forma literelor sau a cartușului. Asemenea ștampile apar cu deosebire pe teritoriul Banatului.

De fapt, într-o primă perioadă pînă la izbucnirea celui de al doilea război cu dacii, activitatea constructivă a legiunii IIII Flavia felix poate fi identificată prin ștampile, doar la construirea podului de la Drobeta, după cum menționam¹². În rest, castrul sau caestrele în care au staționat unitățile legiunii au fost construite din pământ, iar celelalte lucrări militare, drumuri, etc. efectuate între 102—105 de legiune nu păstrează urme scrise pe piatră sau alt material de construcție. Legiunea IIII Flavia felix se pare că a avut un sediu de bază, ce trebuie căutat undeva pe locul viitoarei Ulpia Traiana. O inscripție menționează în cariera lui C. Cassius Silvester funcția de *praefectus castrorum*, calitate în care a primit *dona militaria* în războiul dacic al lui Traian¹³. Inscripția nu amintește decît un singur război dacic ceea ce dovedește că se referă probabil la primul, cel din anul 101—102. Probabil că sediul general al legiunii a fost într-un mare castru de pământ avînd poate numai *principia* ridicată din piatră. De fapt, încă mai de mult prof. C. Daicoviciu a presupus că după primul război cu dacii pe locul viitoarei Sarmizegetuse romane din Țara Hațegului ar fi staționat armata romană după încheierea tratatului cu Decebal¹⁴.

După formarea provinciei Dacia în anul 106, cartierul general al legiunii a rămas pentru doi ani pe locul unde în anul 108 a fost înființată *Colonia Ulpia Traiana*¹⁵. Întemeierea Coloniei s-a făcut prin colonizare efectivă (*deductio*) din veterani ai legiunilor a XIII-a Gemina și a IIII-a Flavia felix și ale altor unități similare¹⁶. Ea a fost întemeiată de guver-

¹² D. Protase, *op. cit.*, p. 68—70; D. Tudor, *Podurile* p. 140.

¹³ CIL, XI, 5696.

¹⁴ C. Daicoviciu, în *Dacia*, I, 1924, p. 225.

¹⁵ N. Gostar, în *Apulum*, IX, 1971, p. 318—320; H. Daicoviciu, în *Pontica*, IX, 1976, p. 59—60; N. Branga, *Formae Coloniae Sarmizegetusae*, în *Aspecte și permanențe traco-romane*, 1978, p. 80—87 identifică forul Coloniei dacice cu principia unui castru de legiune.

¹⁶ Pentru veterani ai legiunii stabiliți la Sarmizegetusa vezi: CIL, III, 1480; C. Daicoviciu, în *ACMIT*, II, 1929, p. 313, lectură revizuită de I. Piso, în *Sargetia*, XI—XII (1974—1975), p. 73, nr. 25.

natorul provinciei Decimus Terentius Scaurianus¹⁷. Pomeriul noului oraş a avut forma unui patruleter de 600×540 m, el a urmat probabil incinta castrului legiunii a IIII-a Flavia. Se pare că *principia* castrului a devenit *forum* şi palat al augustalilor, aici, s-au descoperit multe ştampile ale legiunii¹⁸. Cazuri similare sînt cunoscute şi cu ocazia întemeierii coloniilor: Emona, Poetovio etc.¹⁹. Prin înfiinţarea acestui oraş legiunea a IIII-a Flavia felix a fost transferată în vestul Daciei în castrul *Bersobis*. Această fortificaţie mare de pămînt a fost ridicată probabil în răstimpul dintre cele două războaie dacice.

Care sînt unităţile militare ce au staţionat aici înainte nu poate fi precizat şi din lipsa unor cercetări sistematice de anvergură. De fapt, în anii 102—105 este greu de crezut că unităţile militare au ridicat construcţii din piatră şi cărămidă. Planul castrului de la Bersobis publicat de B. Milleker a suferit puţine modificări în urma cercetărilor arheologice efectuate pînă acum²⁰, s-a precizat că *porta praetoria* este îndreptată spre vest deci spre *barbaricum* fiind amplasată pe latura scurtă a castrului (490×410 m)²¹. Construirea în piatră a pretoriului are loc probabil după anul 108. Legiunea a IIII-a Flavia felix a fost dislocată în vestul Banatului datorită unor posibile conflicte cu sarmaţii iazygi. O inscripţie descoperită la Virşet dedicată lui Mars Ultor de către cohors II Hispanorum este poate o reflectare indirectă a conflictelor ce-au loc la graniţa de vest a Daciei. Inscripţia este datată în anul 108²². Indiferent de cauza care a determinat transferarea legiunii a IIII-a Flavia Felix în vestul Daciei, la *Bersobis* (conflictele cu sarmaţii iazygi sau simplul fapt al stabilirii coloniei Ulpia Traiana pe locul castrului legiunii) organizarea militară a vestului Daciei poartă amprenta acestei legiuni.

Majoritatea fortificaţiilor din Banat unde apar ştampile ale legiunii au fost ridicate în perioada următoare formării provinciei Dacia. Prezenţa ştampilelor legiunii într-o serie de localităţi dispuse în spaţiul dintre Dunăre şi Mureş atestă participarea unor detaşamente la diferite lucrări edilitare. Astfel, legiunea este documentată la: Aradul Nou, *Ad Mediam* (Băile Herculane), *Arcidava* (Vărădia), Banatska Palanka, *Bersobis*, Bocşa

¹⁷ CIL, III, 1443; Ex auctoritate Imp(eratoris) Case(aris) divi Nervae f(ili)ii Nervae Traiani Augusta, condita Colonia Dacica per Decimum Terentium Scaurianum leg(atum) eius pr(o) pr(aetore).

¹⁸ C. Daicovicu, în *Dacia*, I, 1924, p. 230; Numeroase ştampile ale legiunii a IIII-a Flavia Felix au apărut şi în amfiteatrul roman (cf. C. Daicovicu, în *Dacia*, III—IV, 1927—1932, p. 551 sq.). În acelaşi timp nu poate fi exclusă posibilitatea ca la construirea primelor edificii publice ridicate în noul oraş să fi participat şi detaşamente ale legiunii a IIII-a Flavia felix. Cărămizile cu ştampila legiunii atestate în diferite puncte denotă utilizarea materialului de construcţie fabricat de această unitate.

¹⁹ N. Gostar, *op. cit.*, p. 321.

²⁰ B. Milleker, *Delm.*

²¹ D. Protase, *op. cit.*, p. 50; M. Moga, în *Tibiscus*, I, 1972, p. 51—56; F. Medeleţ — R. Petrovsky, în *Tibiscus*, III, 1974, p. 133—136.

²² CIL, III, 6273 = IDR, III/1, 106: Marti U(ltori)/pro salu(te) Imp(eratoris)/Caes(aris) d(ivi) f(ili)ii Nerv(ae) / Traian(i) Germ(anici) Dac(ici) po(ntificis) max(im)u(m) tr(ibuniciae) p(otestatis) XII/co(n)s(uli) V coh(ors) II His(panorum). (a. 108).

Română, Denta, Kuvin, Pancevo, Pătaș, Pojejena, Rudăria, Surduc, *Tibiscum*²³. În același timp, prezența unor ștampile ale legiunii la Reea, Grădiștea Muncelului poate și Micia (Vețel), unde de fapt nu este cunoscută decât o inscripție ridicată de un *centurio* Q. Licinius Macrinus zeului I.O.M. Heliopolitamus (CIL, III, 1353) fac dovada existenței unor detașamente în jurul Capitalei noii provincii²⁴. Astfel o inscripție votivă descoperită la Ulpia Traiana a fost dedicată „Eponabus et Campestribus” de către un *centurio* al legiunii M. Calventius Viator, care îndeplinea funcția de *exercitator equitum singularium* al guvernatorului provinciei C. Avidius Nigrinus²⁵. Existența lui M. Calventius Viator la Ulpia Traiana cu funcția de instructor al gărzii private a guvernatorului denotă prezența în continuare în acest loc a unei unități a legiunii a IIII-a Flavia felix.

Comanda legiunii a IIII-a Flavia în prima perioadă respectiv în anii 106—108 o deține T. Iulius Maximus Manlianus, după ce avusese în prealabil comanda legiunii I Adiutrix²⁶. În orice caz este posibil ca în timpul comandei sale să fi avut loc trecerea legiunii în noul sediu din sud-vestul Daciei.

Intensa activitate depusă de detașamentele legiunii a IIII-a Flavia alături de o serie de auxiliii a contribuit în mare parte la organizarea sistemului defensiv din această parte a provinciei, constând nu numai din fortificații, ci și din căi de comunicație, necesitate primordială în organizarea militară a unei provincii. În tot acest spațiu dintre Dunăre și Mureș au fost dispuse unitățile legiunii.

Organizarea militară astfel concepută a fost considerată ca cea mai potrivită și sigură pentru teritoriul nord-dunărean. În același timp în anii ce urmează după 106, la granițele provinciei triburile barbare erau liniștite în parte datorită promisiunilor făcute de împăratul Traian. În acest context încep în anul 112 pregătirile pentru războiul din Orient cu parții²⁷.

²³ I. Glodariu, *op. cit.*; mai complet la D. Protase, *op. cit.* La aceste localități se adaugă descoperirea unor ștampile la Vărădia de către E. Iaroslavski care ne-a permis includerea lor în acest catalog și un exemplar fragmentar păstrat în colecția MB de la Rudăria (jud. Caraș-Severin, încă inedit).

²⁴ N. Gostar, în *Analele Științifice ale Univ. Al. I. Cuza, Iași*, secția III, XIX, 1973, 2, p. 255 sq.

²⁵ CIL, III, 7904; Același personaj este apoi *centurio* în legiunea a V Macedonica (AE, 1915, 42, Gerasa).

²⁶ pentru cariera sa vezi: CIL, XII, 3167; XVI, 164 (a. 110); L. Petersen, *PIR*², IV, 3, p. 238, nr. 426; Alföldy, *Fasti Hispaniensis*, p. 44—45; R. Syme, *op. cit.*, p. 99 presupunea comanda sa în cele două legiuni între anii 109—112, dar prin addenda arată că, cariera sa în legiune trebuie să fi avut loc pînă în vara anului 108, pentru că în anul 110 este deja guvernatorul Pannoniei Inferior (cf. CIL, XVI, 146) preluînd funcția de la viitorul împărat P. Aelius Hadrianus.

²⁷ F. A. Lepper, *Trajan's Parthian War*, Oxford, 1948; J. Guey, *Essai sur la guerre parthique de Trajan (114—117)*, București, 1937, Bibl. Istros, II; E. Ritterling, sv. *Legio*, în RE, XII, 1925, 1284—1286.

În armata de campanie formată din corpurile expediționare ale provinciilor dunărene au participat o serie de trupe auxiliare și chiar legiuni întregi.

Fronto (*Principia historiae*, II, p. 204) amintește că Traian a luat în armata de campanie trupe încercate care trecuseră prin războaiele dacice („in bellum profectus est cum cognitis militibus hostem Parthum contemnentibus sagittarum ictus post ingentia Dacorum falcibus inlata volnera despiciatui habentibus...“²⁸).

Vexilațiile tuturor provinciilor dunărene din care nu lipseau cele din Dacia s-au îndreptat spre Orient, unde au fost concentrate pentru a ierna în Asia Mică²⁹. Astfel, acum este retrasă din Dacia și legiunea I Adiutrix. Sediul ei în Dacia nu este prea bine precizat, deși mărturiile epigrafice cunoscute ale legiunii au fost descoperite la Apulum³⁰; în schimb ștampile ale legiunii nu sînt cunoscute pînă acum din descoperirile arheologice exceptînd mențiunea făcută de Zamosius la începutul secolului XVII cu privire la o ștampilă a legiunii de la Cluj³¹. Participarea legiunii I Adiutrix la campania împotriva parților este certă. Din provincia Moesia Inferior au fost retrase legiunile I Italica și V Macedonica cu toate efectivele lor, iar un tribun al legiunii a XI-a Claudia, L. Paconius Proculus a deținut comanda auxiliilor din Dacia și Moesia Inferior formate îndeosebi din unități de cavalerie (*praef. vexillationum equitum Moesiae inferioris et Daciae euntium in expeditione Parthicum...*)³². Nu există nici o mărturie epigrafică care să ateste participarea unor vexilații din celelalte legiuni dacice: a IIII-a Flavia felix și a XIII-a Gemina. Din provincia vecină, Moesia Superior singura legiune cunoscută în provincie: a VII-a Claudia p.f. participă cu toate efectivele ei, la această campanie. O inscripție în limba greacă descoperită mai de mult la Thyatire în Lidia menționează legiunea alături de alte trei: I Italica, IIII Scythica și a V-a Macedonica, care se aflau încartiruite în provincia Galatia în iarna anului 113/114³³. Inscripția pomenește cele 4 legiuni în legătură cu impozitele instituite în provincie pentru aprovizionarea trupelor. Este o dovadă sigură că întreaga legiune a participat în campanie. În orice caz legiunea s-a aflat în Orient în tot cursul războiului cu parții, respectiv în anii 114—117. O inscripție menționează un tribun al legiunii C. Valerius Rufus care a fost trimis în Orient cu o vexilație pentru a

²⁸ *Izv. IstRom.*, p. 531—532.

²⁹ J. Guey, *op. cit.*, p. 50.

³⁰ *ViațaDR*, p. 183; *CIL*, III, 1004, 1008; 981.

³¹ *ViațaDR*, p. 183—184.

³² *CIL*, III, 32933 = *ILS*, 2723.

³³ *AE*, 1939, 132: ΖΩΝ / ΙΟΣΕΓ ΓΙΟΣ ΣΕΤΙΑ ΣΕΚΟΥ / ΠΡΑΤΜΑΤΕ ΥΟΜΕΝΟΣ ΕΝ ΕΠΑΡΧΕΙΑ γα / λα πα ΠΑΡΑΧΕΙΑ ΣΥΤΙΚΟΜΙΣ ΛΕΓΙΩΝΩΝ ε μα / κε ΔΟΝΙΚ ΗΣ ΚΑΙ Ζ. ΚΑ. ΠΙΕΤΗΣ Ε υσεβους / ΚΑΙ Δ ΣΚυθ ΙΚΗΣ ΚΑΙ Α ΙΤΑΛΙΚΗΣ το μνημει / ΟΝ ΣΑΥΤΩ ΚΑΙ ΤΕΚΝΟΙΣ ΚΑΙ ΕΓΓΟνοις και / ΤΥΝΑΙΣΙΝ ΑΥΤΩΝ ΚΑΙ ΑΠΕ ΛΕ ΥΘΕροις και ΔΑΙΜΟΣΙΝ ΕΓΗΝΙΑΣ ποπλιον. θμγατρος / φλα ϚΥΙΑΣ În același timp un fragment din *Parthica* lui Arrianus face referiri la o legiune a VII: τὸ δὲ ἑβδομον τέλος ὑπὸ οἱ εγὼν καὶ ἄλλους πολλούς (cf. A. G. Roos, *Studia Arrinea*, apud R. Syme, in *Danubian Papers*, p. 98, nota 75).

inăbuși rășcoala din Cypru a iudeilor³⁴. Pe baza mențiunilor epigrafice pomenite mai sus, plecarea întregii legiunii a VII-a Claudia p.f. în Orient devine o certitudine. Tocmai existența provinciei Dacia la nord de Dunăre a permis împăratului Traian să decidă trimiterea întregii legiuni, întrucît limesul dunărean al Moesiei Superior nu-și mai avea rostul, caștrele auxiliare din această zonă fiind părăsite.

Prin aceasta s-a creat un precedent privind utilizarea legiunii a VII-a Claudia p.f. în armata de campanie a împărașilor în tot cursul secolelor II—III e.n., ca o rezervă în expedițiile purtate în afara provinciei.

În acest context, provincia Moesia Superior a rămas cu un număr foarte mic de trupe auxiliare, în orice caz doar cîteva, întrucît după anul 106 majoritatea trupelor au fost transferate în provincia nord-dunăreană și în Pannonia Inferior. Este greu de crezut însă ca o provincie de graniță cum era Moesia Superior să fi rămas fără o legiune. Este posibilă în schimb o retragere a legiunii a IIII-a Flavia felix din Dacia înainte de 117/118 la sud de Dunăre. După cum este cunoscut legiunea a IIII-a Flavia felix nu este atestată epigrafic printre unitățile care au participat la războiul parthic al lui Traian. Pentru o retragere a legiunii din Dacia ar pleda și faptul că în 117/118 cînd are loc atacul general al sarmașilor roxolani și iazygi asupra Daciei, ultimul mult mai puternic a avut loc prin Banat, de unde s-au apropiat de Drobeta determinîndu-l pe împăratul Hadrian să demonteze partea superioară a podului³⁵. Pericolul la granița Moesiei a fost mare întrucît Hadrian s-a grăbit să încheie pace în Orient trimișînd trupele din provinciile dunărene la sediile lor, iar el oprindu-se în Moesia (SHA, *Vita Hadriani*). Slaba rezistență a trupelor aflate în sud-vestul Daciei a putut fi una din urmările retragerii legiunii la sud de fluviu. Pentru a organiza respingerea și pacificarea iazygilor Q. Marcius Turbo va primi comanda unită a provinciilor Pannonia Inferior și Dacia³⁶.

Deocamdată arheologic un asemenea atac nu a fost sesizat în așezările din Banat. În caștrul de la Tibiscum, deși mărturii epigrafice certe nu sînt, împăratul Hadrian a instalat trupe neregulate de arcași palmyreni, atestați în diplome de abia în anul 126. Prezența unor unități similare la Porolissum în anii 117/118 este evidentă, întrucît ulterior în anul 120 sînt cunoscute lășari la vatră ale unor soldați din aceste unități neorganizate după sistemul roman³⁷. Descoperirea la Tibiscum a inscripției — dublet pusă de Colonia Sarmizegetusa lui Q. Marcius Turbo pledează în a presupune că monumentul a fost ridicat aici unde au avut loc lupte cu sarmașii iazygi³⁸. Nu se știe care a fost unitatea ce a format

³⁴ ILS, 9491; R. Saxer, *EpigrStudien*, I 1967, p. 26.

³⁵ Cassius Dio, LXVIII, 13, 1; D. Tudor, *Podurile*, p. 76.

³⁶ I. I. Russu, *Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din anul 123*, București, 1973, p. 47—52 (nota 42 cu toată bibliografia).

³⁷ D. Benea, *Tibiscum im Lichte der Epigraphischen Funde*, comunicare prezentată la a XV-a Conferință de Studii Clasice „Eirene” — Nesebăr, oct. 1978.

³⁸ CIL, III, 1551 = IDR, III/1, 131.

garnizoana castrului de la *Bersobis*, dacă el a fost părăsit odată cu retragerea legiunii a IIII-a Flavia felix? S-ar putea ca aceea enigmatică ștampilă militară PCH (cunoscută de fapt și la Tibiscum) să ofere un răspuns la această problemă. Din păcate nici cercetările arheologice în acest castru nu au fost de anvergură pînă acum³⁹. Materialul epigrafic cunoscut pînă acum nu oferă posibilitatea de a sesiza eventualele conflicte cu sarmații iazygii în anii 117/118. Dificultățile create la granița celor două provincii l-au determinat desigur pe împăratul Hadrian să hotărască stabilirea legiunilor a IIII-a Flavia felix și a VII-a Claudia p.f. în provincia Moesia Superior la Viminacium și Singidunum, iar în Pannonia Inferior la Brigetio își stabilește sediul I Adiutrix revenită din campania din Orient. Prin aceasta împăratul Hadrian a intuit necesitatea organizării unui sistem defensiv unitar între cele trei provincii: Pannonia Inferior, Moesia Superior și Dacia care să înconjoare *punga* dintre Tisa și Dunăre.

Dacă ipoteza pe care o avansăm privind posibila retragere a legiunii a IIII-a Flavia felix, va fi confirmată și de alte mărturii epigrafice, atunci înseamnă că din anul 114 Dacia este condusă de un guvernator *vir praetorius* necunoscut încă. După cum se știe din anul 110 este atestat epigrafic guvernatorul de rang consular C. Avidius Nigrinus⁴⁰ al cărui mandat se încheie *probabil* în anul 114 după retragerea legiunii a IIII-a Flavia felix. În anul 117 poate datorită unor unități sau legiuni aduse din Orient, este numit iarăși un guvernator de rang consular.

În sfîrșit, un ultim aspect care se impune a fi cercetat este acela al sediului pe care legiunea l-a avut în Moesia Superior, la *Viminacium* (sediul părăsit în 114—117 de legiunea a VII-a Claudia p.f.) sau *Singidunum*. Ștampile de tipul LEG IIII FF nu sînt cunoscute pînă acum decît *Viminacium*⁴¹, *Singidunum*⁴², *Tricornium*⁴³, *Aureus Mons*⁴⁴. Din toate aceste localități *Tricornium* și *Aureus Mons* au castru de trupe auxiliare ale căror trupe erau atașate legiunii a IIII-a Flavia felix; *Viminacium* este sediul legiunii a VII-a Claudia, iar dimensiunile castrului 430 × 350 m nu permiteau adăpostirea a două legiuni concomitent astfel încît apare evident că sediul acestei legiuni a fost la început la *Singidunum* încă de la stabilirea unității în Moesia Superior în anul 86 e.n.)⁴⁵. În același timp, se cuvine a menționa că cel puțin în inscripții abrevierea numelui legiunii (LEG IIII FF) continuă și după domnia împăratului Hadrian⁴⁶, astfel încît criteriul acesta numai poate fi utilizat cu prea multă certitudine pentru

³⁹ M. Moga, în *Tibiscus*, I, 1972, p. 51—56; D. Protase, *op. cit.*

⁴⁰ v. nota 26.

⁴¹ V. Popović, în *Starinar*, XVIII, 1967, p. 29—49 cu toată bibliografia.

⁴² CIL, III, 6326 = 8276, a; V. Kondić, în *Istorija Beograda*, Beograd, I, 1974, p. 74.

⁴³ *Spmenik*, LXXV, 1935, nr. 7.

⁴⁴ D. Vučković-Todorović, în *Osječki Zbornik*, XII, 1969, p. 123—137.

⁴⁵ D. Benea, *Istoria legiunilor a VII-a Claudia și a IIII-a Flavia* (teză de doctoriat mss.), p. 90—91.

⁴⁶ M. Mirković, *Fragmenti iz istorija rimskog Singidunuma*, în *Limes u Jugoslaviji*, Belgrad, I, 1961, p. 109—114.

a departaja descoperirile datînd din secolul II. În general, în Moesia Superior sînt cunoscute prea puține ștampile ale legiunii a IIII-a Flavia felix, ceea ce a determinat pe cercetători să identifice sediul legiunii în secolul I e.n. în diferite localități: Durostorum⁴⁷, Ratiaria⁴⁸, Margum (Orasje)⁴⁹, Aquincum⁵⁰. Pentru nici una din aceste localități argumentele nu sînt suficient de concludente. Pentru Singidunum, unde aceste atestări tegulare sînt cunoscute, cercetările arheologice în castrul legiunii nu sînt încă publicate în mare parte, ele fiind îngreunate și de existența fortificației austriece ce o suprapune⁵¹. Așezarea legiunii la Singidunum a fost impusă de necesitatea supravegherii teritoriului de la nord de fluviu unde vehiculau triburile de sarmați iazygi; totodată staționarea aici a legiunii permitea intervenția în ajutorul provinciei vecine Pannonia Inferior.

Legiunea a IIII-a Flavia felix își încheie staționarea în provincia Dacia la un deceniu după instalarea în spațiul nord-dunărean lăsînd în urmă o serie de construcții militare și civile, drumuri etc. pregătind de fapt organizarea militară a sud-vestului provinciei.

DOINA BENEĂ

ÜBER DIE VERSETZUNG DER LEGION IIII FLAVIA FELIX
AUS DAZIEN NACH MOESIA SUPERIOR

(Zusammenfassung)

Die Legion IIII Flavia felix ist eine der ersten römischen Militäreinheiten welche ihren Sitz im nördlichen Donaauraum im Jahre 102, nach dem ersten Dakerkrieg festlegte. Ursprünglich lagerte die Legion wahrscheinlich auf dem Platz auf welchem später sich die Colonia Ulpia Traiana entwickelte⁴⁷.

Im Jahre 108, nach der Gründung der dakischen Provinz diente als Sitz das *castrum Bersobis*. Wahrscheinlich aus dieser Zeit stammen die meisten Stempelfunde der Legion: Aradul Nou, *Ad Mediam*, *Arcidava*, Banatska Palanka, *Bersobis*, Bocșa Română, Denta, Kuvin, Pancevo, Pătaș, Pojejena, Rudăria, Surduc, *Tibiscum*⁴⁹. Diese Funde belegen die Anwesenheit einiger Einheiten der Legion in diesen

⁴⁷ C. Patsch, *Beiträge*, V/2 p. 20.

⁴⁸ B. Filow, *Legionen*, p. 63. Inițial această ipoteză a fost adoptată și de R. Syme, in *JRS*, XVIII, 1927, p. 49—55.

⁴⁹ M. Mirković, *Rimske Gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Belgrad, 1968, p. 30. Recent V. Kondić, *loc. cit.*, susține că sediul legiunii a putut fi Cuppae (Golubăț), într-un castru de 165×165 m (!)

⁵⁰ G. Alföldy, in *ActaArchHung*, XI, 1959, p. 122, adoptată de majoritatea cercetătorilor.

⁵¹ D. Bojović, in *Starinar*, XXVI, 1975, 1976, p. 71—83.

Ortschaften und die an der Errichtung der Befestigungen und der Organisierung des Abwehrsystems im Allgemeinen mitgeholfen haben.

Im Jahre 112 begann Kaiser Traian die Aufstellung einer Armee für den Orient-Feldzug die aus den Legionen und Auxilliartruppen der donauländischen Provinzen zusammengestellt wurde. Aus Moesien wurden die Legionen I Italica und V Macedonica entsandt³⁷, aus Dazien die I Adiutrix, die Auxilliartruppen beider Provinzen wurden vereinigt unter der Kommandantur des L. Paconius Proculus³².

Aus Moesia Superior beteiligte sich die Legion VII Claudia p.f.³³. Während letztere im Orient während dem ganzen Krieg 114—117³⁴ über sich aufhielt, wurden die wenigen in der Provinz Moesia Superior zurückgebliebenen Auxilien nach Pannonia Inferior und Dazien versetzt.

In diesem Kontext konnte der Rückzug im Jahre 114 der Legion IIII Flavia felix nach Moesia Superior mit dem Sitz in Viminacium oder vielleicht Singidunum stattfinden.

Wenn unsere Hypothese die den möglichen Rückzug der Legion IIII Flavia felix nach Moesia Superior betrifft, durch andere epigraphische Belege bewiesen wird, bedeutet das, daß beginnend mit dem Jahre 114 in Dazien nach C. Avidius Nigrinus ein anderer, epigraphisch noch nicht belegter Statthalter von prätorianischem Rang, folgte.